Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

आदिवासी महिला आणि सरकारी योजना: सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. प्रमोद राऊत

सहाय्यक प्राध्यापक, ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180749
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 234-237
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश:

भारतीय समाजव्यवस्थेत आदिवासी समाजाचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण राहिले आहे. भौगोलिक दुर्गमता, आर्थिक मर्यादा, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा, आरोग्यविषयक समस्या, रोजगाराच्या मर्यादित संधी आणि शासनाच्या विविध सुविधांपर्यंत असमान पोहोच यांमुळे आदिवासी समाजाच्या विकासास अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. या परिस्थितीचा परिणाम आदिवासी महिलांच्या जीवनावर अधिक व्यापक स्वरूपात दिसून येतो. आदिवासी महिला कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेत, शेतीमध्ये, वनाधारित उपजीविकेत, पशुपालनात तसेच सामाजिक जीवनात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात; मात्र त्यांच्या श्रमाच्या तुलनेत निर्णयप्रक्रिया, शिक्षण, आर्थिक साधनांवरील नियंत्रण, मालमत्ता आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग या क्षेत्रांत त्यांना अपेक्षित स्थान मिळालेले नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्याने सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वानुसार अनुसूचित जमातींच्या विकासासाठी विविध योजना व कार्यक्रम राबविले. शिक्षण, आश्रमशाळा, वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती, आरोग्य, निवास, रोजगार, कौशल्यविकास, शेती आणि आर्थिक सहाय्य या माध्यमातून आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या योजनांचा आदिवासी महिलांवर प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. शिक्षणाच्या संधी वाढल्यामुळे महिलांच्या सामाजिक जाणीवेत परिवर्तन घडू शकते; आर्थिक योजनांमुळे स्वावलंबनाची शक्यता निर्माण होऊ शकते; तर शासनाच्या विविध संस्थांशी संपर्क वाढल्यामुळे महिलांच्या राजकीय जागृतीला चालना मिळू शकते. प्रस्तुत संशोधन लेखात आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत सरकारी योजनांची भूमिका चिकित्सक दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यात आली आहे. सरकारी योजना केवळ आर्थिक सहाय्य देणारी यंत्रणा नसून सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय सहभाग घडवून आणणारे साधन ठरू शकतात, या दृष्टिकोनातून विषयाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर योजनांची उपलब्धता आणि त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ यामधील अंतर, प्रशासकीय अडचणी, माहितीचा अभाव आणि सामाजिक मर्यादा यांचाही विचार करण्यात आला आहे. आदिवासी महिलांना योजनांची केवळ लाभार्थी न ठेवता विकासाच्या नियोजन व निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय सहभागी करणे हीच सक्षमीकरणाची अधिक प्रभावी दिशा ठरू शकते.

प्रस्तावना :

भारतीय लोकशाहीची मूलभूत संकल्पना समानता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक विकासावर आधारित आहे. समाजातील ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्याने विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. अनुसूचित जमाती हा भारतीय समाजातील असा घटक आहे की ज्याच्या विकासासाठी राज्यघटनेने विशेष संरक्षणात्मक तरतुदी केल्या आहेत. या घटनात्मक भूमिकेच्या आधारे केंद्र आणि राज्य शासनाने आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम राबविले. आदिवासी समाजाच्या विकासाचा विचार करताना महिलांच्या स्थानाकडे स्वतंत्रपणे पाहणे आवश्यक आहे. कारण आदिवासी महिलेचे जीवन हे कुटुंब, अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि समाज या सर्वांशी जोडलेले असते. ती शेतीमध्ये काम करते, वनातून विविध उत्पादनांचे संकलन करते, पशुपालन करते, घरातील जबाबदाऱ्या पार पाडते आणि कुटुंबाच्या उपजीविकेत महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. प्रमोद राऊत सहाय्यक प्राध्यापक, ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
राऊत प्रमोद (2026). आदिवासी महिला आणि सरकारी योजना: सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचा चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(7), 234–237. https://doi.org/10.5281/zenodo.22126504

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.22126504
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

तथापि, या योगदानाच्या तुलनेत तिला निर्णयप्रक्रियेत आणि संसाधनांवरील नियंत्रणात समान स्थान मिळतेच असे नाही. आदिवासी महिलांच्या विकासास शिक्षणाचा अभाव हा एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. दुर्गम व डोंगराळ भागात शाळांची उपलब्धता, वाहतूक, आर्थिक परिस्थिती आणि कुटुंबातील सामाजिक दृष्टिकोन या कारणांमुळे मुलींच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे आश्रमशाळा, वसतिगृहे आणि शिष्यवृत्ती यांसारख्या योजनांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. शिक्षणाची संधी मिळाल्यामुळे आदिवासी मुलींमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक जाणीव निर्माण होण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे आर्थिक स्वावलंबन हा महिलांच्या सक्षमीकरणाचा महत्त्वाचा आधार आहे. महिला उत्पन्ननिर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभागी असली तरी तिच्या उत्पन्नावर किंवा आर्थिक साधनांवर तिचे स्वतंत्र नियंत्रण नसेल, तर आर्थिक सक्षमीकरण अपूर्ण राहते. त्यामुळे सरकारी योजनांमधून महिलांना उत्पादन साधने, कौशल्य, रोजगार, स्वयंरोजगार, बचत आणि आर्थिक व्यवहारांशी जोडणे आवश्यक आहे. आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाचा तिसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे राजकीय सहभाग. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढल्यामुळे महिलांना निर्णयप्रक्रियेत प्रवेश मिळाला आहे. परंतु प्रतिनिधित्व आणि प्रभावी सहभाग यामध्ये फरक आहे. एखादी महिला निवडून आली म्हणजे ती पूर्णपणे राजकीयदृष्ट्या सक्षम झाली असे मानता येत नाही. निर्णय घेण्याची क्षमता, स्वतःचे मत मांडणे, ग्रामसभेत सहभाग घेणे, विकासाच्या प्रश्नांवर भूमिका घेणे आणि प्रशासनाला जबाबदार धरणे या प्रक्रियेतून खरे राजकीय सक्षमीकरण घडते. त्यामुळे आदिवासी महिला आणि सरकारी योजना यांचा अभ्यास करताना शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय सहभाग या तीनही बाबींचा परस्परसंबंध समजून घेणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. आदिवासी महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये सरकारी योजनांची भूमिका अभ्यासणे.

२. सरकारी योजनांमुळे आदिवासी महिलांमध्ये निर्माण होणाऱ्या राजकीय जागृती, निर्णयक्षमता आणि सार्वजनिक सहभागाच्या प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.

शिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाची प्रक्रिया :

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाचा पाया शिक्षणामध्ये आहे. शिक्षण हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाचे साधन असण्याबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षणामुळे महिलांना केवळ वाचन-लेखनाचे ज्ञान प्राप्त होत नाही, तर त्यांना स्वतःचे अधिकार, सामाजिक स्थिती, शासनव्यवस्था, कायदे, रोजगाराच्या संधी आणि उपलब्ध शासकीय योजनांची माहिती मिळते. त्यामुळे आदिवासी मुलींना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही दीर्घकालीन सक्षमीकरणाची महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. आदिवासी भागातील भौगोलिक परिस्थिती ही शिक्षणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची समस्या आहे. अनेक आदिवासी वस्त्या दुर्गम आणि डोंगराळ भागात असल्याने शैक्षणिक संस्थांपर्यंत पोहोचणे कठीण असते. आर्थिक परिस्थितीमुळे मुलांना बाहेरगावी शिक्षणासाठी पाठविणेही काही कुटुंबांना शक्य होत नाही. अशा परिस्थितीत आश्रमशाळा आणि वसतिगृह यांसारख्या शासकीय सुविधा महत्त्वपूर्ण ठरतात. या व्यवस्थेमुळे आदिवासी मुला-मुलींना त्यांच्या सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितीच्या मर्यादा ओलांडून शिक्षणाची संधी प्राप्त होऊ शकते. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाचा परिणाम केवळ त्यांच्या वैयक्तिक जीवनावर होत नाही. शिक्षित महिला कुटुंबातील पुढील पिढीच्या शिक्षणाबाबत अधिक जागरूक होऊ शकते. मुलींचे शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, विवाहाचे योग्य वय, कुटुंबाचे नियोजन आणि रोजगार या प्रश्नांकडे ती अधिक विवेकपूर्ण दृष्टीने पाहू शकते. त्यामुळे एका पिढीतील मुलीच्या शिक्षणातून पुढील पिढीच्या सामाजिक विकासाची प्रक्रिया सुरू होऊ शकते. शैक्षणिक योजनांमधील शिष्यवृत्तीचे महत्त्वही याच संदर्भात अधोरेखित होते. आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण खंडित होऊ नये यासाठी मिळणारे आर्थिक सहाय्य आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण सुरू ठेवण्यास मदत करू शकते. विशेषतः मुलींच्या बाबतीत ही मदत महत्त्वपूर्ण ठरते. कारण काही कुटुंबांमध्ये मर्यादित आर्थिक साधनांमध्ये मुलांच्या शिक्षणाला मुलींपेक्षा प्राधान्य दिले जाण्याची शक्यता असते. अशा वेळी शासकीय आर्थिक सहाय्य मुलींच्या शिक्षणासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करू शकते. मात्र येथे एक महत्त्वाची चिकित्सक बाब आहे. शाळेत प्रवेश मिळणे हे शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट नाही. मुलीचे शिक्षण सातत्याने सुरू राहणे, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणे, उच्च शिक्षण घेणे आणि शिक्षणानंतर रोजगाराच्या संधी प्राप्त करणे हे अधिक महत्त्वाचे टप्पे आहेत. त्यामुळे सरकारी शैक्षणिक योजनांचे मूल्यमापन केवळ प्रवेशाच्या संख्येवर न करता शिक्षण पूर्ण करण्याचे प्रमाण, उच्च शिक्षणातील सहभाग आणि शिक्षणानंतरच्या संधी यांच्याही आधारे केले पाहिजे. शिक्षणामुळे आदिवासी महिलांच्या सामाजिक संपर्कातही वाढ होऊ शकते. शासकीय कार्यालये, बँका, शाळा, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विविध सामाजिक संस्थांशी संवाद साधताना तिचा सार्वजनिक जीवनाशी संबंध निर्माण होतो. हीच प्रक्रिया पुढे तिच्या राजकीय जागृतीची पूर्वपीठिका ठरू शकते. म्हणूनच शिक्षणविषयक सरकारी योजना या आदिवासी महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाबरोबरच त्यांच्या भावी राजकीय सहभागासाठीही महत्त्वपूर्ण ठरतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

आर्थिक स्वावलंबन आणि आदिवासी महिलांची निर्णयक्षमता

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत आर्थिक स्वावलंबनाला केंद्रस्थानी स्थान आहे. आर्थिक साधनांवर नियंत्रण नसलेल्या महिलेची कुटुंबातील निर्णयक्षमता अनेकदा मर्यादित राहते. त्यामुळे आदिवासी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी रोजगार, स्वयंरोजगार, कौशल्यविकास, शेती, पशुपालन, लघुउद्योग, बचत आणि आर्थिक सहाय्य यांसारख्या विविध उपाययोजनांना महत्त्व प्राप्त होते. आदिवासी महिलांचा कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेत मोठा सहभाग असतो. शेतीतील श्रम, वनउत्पादनांचे संकलन, पशुपालन, घरगुती उत्पादन आणि इतर उपजीविकेच्या कामांत त्या सक्रिय असतात. परंतु त्यांच्या श्रमातून निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नावर त्यांचे स्वतंत्र नियंत्रण असेलच असे नाही. त्यामुळे केवळ महिलांना रोजगार मिळवून देणे पुरेसे नाही; त्या रोजगारातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर त्यांचे निर्णयाधिकार आणि नियंत्रण वाढणेही आवश्यक आहे. सरकारी योजनांच्या माध्यमातून महिलांना कौशल्य प्रशिक्षण, स्वयंरोजगारासाठी सहाय्य, उत्पादन साधने किंवा आर्थिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या उत्पन्ननिर्मितीच्या क्षमतेत वाढ होऊ शकते. परंतु योजनेचा लाभ मिळाल्यानंतर महिला त्या साधनाचा वापर स्वतंत्रपणे करू शकते का, तिच्या उत्पन्नाचा वापर कसा होतो, तिच्या नावावर आर्थिक साधन आहे का आणि कुटुंबातील आर्थिक निर्णयांमध्ये तिचे मत घेतले जाते का, या प्रश्नांचा विचार करणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

उदाहरणार्थ, एखाद्या महिलेला व्यवसायासाठी आर्थिक सहाय्य मिळाले, पण व्यवसायाचे नियंत्रण कुटुंबातील पुरुष सदस्याकडे राहिले, तर योजनेचा महिलांच्या सक्षमीकरणावर अपेक्षित परिणाम होणार नाही. त्याउलट महिलेच्या नावावर आर्थिक साधन, बँक खाते आणि उत्पन्नावरील नियंत्रण असेल, तर तिच्या निर्णयक्षमतेत वास्तविक वाढ होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरणाचा अर्थ केवळ 'उत्पन्न मिळणे' नसून 'उत्पन्नावर नियंत्रण असणे' असा व्यापक घेतला पाहिजे. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासातही वाढ होते. स्वतः आर्थिक व्यवहार करणारी महिला बँक, बाजारपेठ, शासकीय कार्यालये आणि विविध संस्थांशी संवाद साधते. त्यामुळे तिच्या सामाजिक संपर्काचा विस्तार होतो. आर्थिक व्यवहारांशी संबंधित अनुभव तिच्या प्रशासकीय आणि सामाजिक जाणीवा वाढवतो. या प्रक्रियेमुळे महिला घरातील पारंपरिक भूमिकेपुरती मर्यादित न राहता सार्वजनिक क्षेत्रातही आपली भूमिका निर्माण करू शकते. आर्थिक स्वावलंबनाचा परिणाम राजकीय सहभागावरही होतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम महिला गावातील सार्वजनिक प्रश्नांवर अधिक आत्मविश्वासाने मत व्यक्त करू शकते. पाणी, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि महिलांच्या समस्यांसारख्या प्रश्नांवर ती स्थानिक संस्थांकडे मागणी मांडू शकते. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरण हे राजकीय सक्षमीकरणासाठी पूरक ठरते. तथापि, आदिवासी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मालमत्तेवरील अधिकाराचाही विचार आवश्यक आहे. जमीन, घर आणि इतर आर्थिक संसाधनांवरील अधिकाराशिवाय आर्थिक स्वावलंबन मर्यादित राहू शकते. त्यामुळे सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत महिलांचा मालमत्ता-अधिकार, संयुक्त मालकी, आर्थिक साक्षरता आणि बाजारपेठेशी संपर्क या बाबींना अधिक महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

सरकारी योजना आणि आदिवासी महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण :

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाचा व्यापक परिणाम त्यांच्या राजकीय सहभागातून दिसून येतो. लोकशाहीमध्ये नागरिकांना केवळ शासनाच्या योजनांचा लाभ घेण्याचा अधिकार नसतो, तर शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचाही अधिकार असतो. त्यामुळे आदिवासी महिला सरकारी योजनांची लाभार्थी असण्याबरोबरच विकासाच्या निर्णयप्रक्रियेतील सक्रिय सहभागी बनणे आवश्यक आहे. सरकारी योजनांच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला की त्यांचा प्रशासनाशी संपर्क वाढतो. ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, शासकीय अधिकारी आणि विविध विभाग यांच्याशी संवाद साधताना महिलांना शासनाच्या कार्यपद्धतीची माहिती मिळते. योजना कशा राबविल्या जातात, लाभार्थी कसे निश्चित केले जातात, निधीचा वापर कसा केला जातो आणि आपल्या समस्यांसाठी कोणत्या संस्थेकडे जावे, याची माहिती मिळाल्याने महिलांची राजकीय जागृती वाढू शकते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व या प्रक्रियेला अधिक महत्त्व देते. निवडणुकीत सहभागी होणे आणि लोकप्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे यामुळे महिलांना प्रत्यक्ष निर्णयप्रक्रियेत प्रवेश मिळतो. आदिवासी महिला स्थानिक संस्थांमध्ये प्रतिनिधी म्हणून निवडून आल्यास त्यांच्या समोर आपल्या समाजातील शिक्षण, पाणी, आरोग्य, रस्ते, निवास, रोजगार आणि महिला-संबंधित प्रश्न मांडण्याची संधी निर्माण होते. मात्र येथे प्रतिनिधित्व आणि सक्षमीकरण यातील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे. एखादी महिला निवडून आली म्हणजे तिची राजकीय भूमिका स्वतंत्र आणि प्रभावी झाली असे म्हणता येत नाही. बैठकींना उपस्थित राहणे, स्वतःचे मत मांडणे, ठरावांवर चर्चा करणे, विकासकामांच्या प्राधान्यक्रमाबाबत भूमिका घेणे, निधीच्या वापराबाबत प्रश्न विचारणे आणि प्रशासनाकडून माहिती मागणे या प्रक्रियेत तिचा प्रत्यक्ष सहभाग असणे आवश्यक आहे.

आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागास काही सामाजिक मर्यादाही अडथळा निर्माण करतात. पुरुषप्रधान मानसिकता, राजकीय अनुभवाचा अभाव, प्रशासनाशी संवाद साधण्यातील संकोच, आर्थिक अवलंबित्व आणि कुटुंबातील निर्णयांवर पुरुषांचे वर्चस्व यामुळे महिलांची स्वतंत्र राजकीय भूमिका मर्यादित होऊ शकते. काही परिस्थितींमध्ये महिला निवडून येते; परंतु प्रत्यक्ष निर्णय इतर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

व्यक्ती घेतात. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी महिलांना राजकीय आणि प्रशासकीय प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. सरकारी योजनांची माहिती असणे हे या प्रशिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग ठरू शकते. आपल्या गावातील कोणत्या महिलांना कोणत्या योजना मिळू शकतात, त्यासाठी कोणती प्रक्रिया आहे, निधी कसा मिळतो आणि त्याचे निरीक्षण कसे करता येते याची माहिती असलेली महिला अधिक प्रभावी लोकप्रतिनिधी बनू शकते. त्यामुळे योजना-जागरूकता आणि राजकीय नेतृत्व यांच्यामध्ये सकारात्मक संबंध निर्माण होऊ शकतो. आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागाचा परिणाम व्यापक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणू शकतो. स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांचा आवाज प्रभावी झाला तर महिला व मुलींचे शिक्षण, आरोग्य, पाणी, पोषण, रोजगार, सुरक्षितता आणि सामाजिक कल्याण यांसारखे प्रश्न स्थानिक विकासाच्या केंद्रस्थानी येऊ शकतात.म्हणूनच सरकारी योजनांचा अंतिम उद्देश केवळ महिलांना लाभ देणे नसून त्यांना शासनव्यवस्थेच्या सक्रिय भागीदारामध्ये रूपांतरित करणे हा असला पाहिजे. महिला जेव्हा योजना समजून घेते, त्यांचा लाभ मिळवते, त्यांच्या अंमलबजावणीवर प्रश्न विचारते आणि स्थानिक निर्णयप्रक्रियेत स्वतःची भूमिका मांडते, तेव्हाच सरकारी योजना खऱ्या अर्थाने राजकीय सक्षमीकरणाचे माध्यम ठरतात.

निष्कर्ष :

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाचा प्रश्न हा केवळ सरकारी योजनांचा किंवा आर्थिक मदतीचा विषय नाही. तो सामाजिक न्याय, समान संधी, मानवी विकास आणि लोकशाहीतील सहभागाशी जोडलेला व्यापक प्रश्न आहे. आदिवासी महिलांच्या जीवनात शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय सहभाग या तीनही घटकांचा परस्पर संबंध आहे. शिक्षणामुळे महिलांच्या ज्ञानात, आत्मविश्वासात आणि सामाजिक जाणीवेत वाढ होऊ शकते. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेत आणि कुटुंबातील स्थानात सुधारणा होऊ शकते. शासनाच्या योजनांशी आणि स्थानिक संस्थांशी वाढलेला संपर्क महिलांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करू शकतो. या तिन्ही प्रक्रियांचा समन्वय झाला तर आदिवासी महिला केवळ योजनांची लाभार्थी न राहता सामाजिक परिवर्तनाची सक्रिय घटक बनू शकते. तथापि, सरकारी योजना उपलब्ध असणे आणि त्यांचा प्रत्यक्ष परिणाम होणे या दोन वेगळ्या बाबी आहेत. माहितीचा अभाव, प्रशासकीय प्रक्रियेची गुंतागुंत, भौगोलिक दुर्गमता, डिजिटल सुविधांपर्यंत मर्यादित पोहोच आणि सामाजिक रूढी यांमुळे योजनांचा अपेक्षित लाभ काही वेळा महिलांपर्यंत पूर्णपणे पोहोचत नाही. त्यामुळे योजनांचे मूल्यमापन केवळ लाभार्थींची संख्या किंवा खर्च झालेला निधी यावर न करता महिलांच्या जीवनात झालेला वास्तविक बदल यावर आधारित असणे आवश्यक आहे.

आदिवासी महिलांचे खरे सक्षमीकरण तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा त्यांना शिक्षणाची समान संधी, आर्थिक साधनांवर नियंत्रण आणि सार्वजनिक निर्णयप्रक्रियेत स्वतंत्र सहभाग मिळतो. म्हणून भविष्यातील सरकारी योजनांचा दृष्टिकोन 'महिलांसाठी विकास' इतकाच मर्यादित न राहता 'महिलांच्या सहभागातून विकास' असा असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे सरकारी योजना या आदिवासी महिलांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रभावी साधन ठरू शकतात. मात्र त्या योजनांची आखणी, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन या तिन्ही स्तरांवर महिलांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. आदिवासी महिला जेव्हा स्वतःच्या विकासाची लाभार्थी असण्याबरोबरच विकासाच्या निर्णयांची सहभागी आणि नेतृत्व करणारी व्यक्ती बनेल, तेव्हाच सरकारी योजनांचे अंतिम उद्दिष्ट पूर्ण झाल्याचे म्हणता येईल.

संदर्भसूची

1. भारत सरकार, भारताचे संविधान, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
2. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग : योजना व कार्यक्रम, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
3. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग : शैक्षणिक योजना व शिष्यवृत्ती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
4. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग : आदिवासी उपयोजना व विकास कार्यक्रम, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
5. Mukhopadhyay, Lipi, Tribal Women in Development, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, New Delhi, 2002.
6. Tripathy, S. N. (Ed.), Tribal Women in India, Mohit Publications, New Delhi, 2002.
7. Chaudhary, S. N. (Ed.), Tribal Women: Yesterday, Today and Tomorrow, Rawat Publications, New Delhi, 2015
8. Thakur, Devendra & Thakur, D. N., Tribal Life in India: Tribal Women, Deep & Deep Publications, New Delhi.